

УДК 811.161.2'37

А. Є. Іншаков

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛІРНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВОЗНАВСТВІ

Іншаков А. Є. Теоретичні засади дослідження колірної лексики в мовознавстві.

Ціла низка спірних питань, які точаться навколо кольоративів, є причиною того, що назви кольору протягом кількох останніх десятиліть стали предметом постійного зацікавлення лінгвістів, які досліджують проблему семантики. У статті розглянуто теоретичні засади дослідження кольороназв в українській мові, східнослов'янському мовознавстві. Подано різні аспекти класифікації й аналізу кольоративів.

Ключові слова: кольоратив, кольороназва, кольорит, семантика, лексема, тематична група.

Иншаков А. Е. Теоретические основы исследования цветовой лексики в языкознании.

Целый ряд спорных вопросов, которые ведутся вокруг колоративов, являются причиной того, что наименования цвета на протяжении нескольких последних десятилетий стали предметом постоянной заинтересованности лингвистов, исследующих проблему семантики. В статье рассматриваются теоретические основы исследования

цветонаименований в украинском языке, восточнославянском языкознании. Представлены различные аспекты классификации и анализа колоративов.

Ключевые слова: колоратив, цветонаименование, колорит, семантика, лексема, тематическая группа.

Inshakov A. The theoretical bases of the study of color lexicon in linguistics.

A number of controversial issues that revolve around *kolorativov*, are the reason that the names of colors over the last few decades have been the subject of constant interest of linguists who study the problem of semantics. The paper discusses the theoretical basis of the research *tsvetonaimenovany* in Ukrainian language, East Slavic linguistics. Various aspects of classification and analysis *kolorativov*.

Key words: *kolorativ*, *tsvetonaimenovanie*, the color, the semantics of token, the theme group.

Питання історії становлення окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців. Останні 30–50 років у східнослов'янському мовознавстві значно посилювся інтерес лінгвістів до кольоронайменувань. Автори досліджують історію кольороназв, процес формування їхніх груп, склад у різні періоди розвитку мови, визначають співвіднесеність кожного найменування кольору з предметом-еталоном. Такі знання необхідні, бо на них базуються сучасні теорії вивчення кольороназв.

Основою для виникнення назв *кольоратив*, *кольористична лексика* стали терміни *колір*, *кольорит*, використані в живописі. Зокрема, термін *кольорит* містить у собі значення цілісного, сукупного взаємозв'язку кольорів для впливу на емоційно-чуттєву сферу пізнання людиною світу [10, с. 67]. У мовознавчій літературі існує проблема уніфікації мовознавчих термінів і наводяться такі слова: *кольороназва*, *назва кольору*, *кольоропозначення*, *колірний термін*, *ім'я кольору*, *кольоронайменування*, *колірний прикметник*, *кольоратив*, *кольоронім*, *колірний епітет*, *кольористична лексика*, *оказіоналізм-хроматонім*, *хроматизм* тощо (І. Ковальська, І. Бабій, А. Критенко, Б. Берлін та П. Кей, М. Чікало, О. Кучерук, С. Циганова, А. Швець, О. Паливода та ін.). Семантична структура назв кольору перебуває в русі, ускладнюється іншим змістом. Джерелами виникнення кольороназв є полісемія (використання назв предметів, об'єктів природи з певним забарвленням для утворення нових назв кольору); лексико-морфологічні засоби (складні слова, спеціальні слова для передачі відтінків); запозичення.

При розгляді питання сутності кольорономінації вчені поділяють різні думки. Так, Е. Сепір, Б. Уорф [14] запропонували гіпотезу лінгвальної відносності, що виникла в США. Цю теорію спростовують Б. Берлін і П. Кей, які дійшли висновку, що процес виникнення й розвитку кольороназв у різних мовах є своєрідною лінгвістичною універсалією. Їхня монографія стала першим систематичним описом лексичної групи слів. Учені вивчали етимологію кольору й описали свої міркування в праці «Основні колірні

терміни» [13, с. 28–29]. Лінгвісти зробили висновок, що 95 % кольорів походять від назв предметів і лише 5 % не мають чіткої етимології. На думку авторів, основною одиницею кольоропозначень є базовий колірний термін (basic color terms), кількість їх обмежена, колір характеризують ознаки: відтінок, яскравість, насиченість. Проте, теорія універсалізму не знайшла однозначного схвалення серед науковців (А. Вежбицька, Ю. Апресян, А. Михайлова), які висували аргументи щодо спростування теорії, бо різні етноси уявляють колірну картину світу по-своєму і кількість кольоративів у різних мовах відмінна. Серед мовознавців немає єдиного погляду щодо того, які саме лексичні одиниці відносити до групи кольороназв. Ми поділяємо твердження Р. Фрумкіної та А. Василевича, що «слова на зразок *сяючий, тьмянний, яскравий, блискучий, кольоровий* не є іменем кольору», «виглядають досить прийнятно у функції модифікаторів, проте, коли вони вживаються самостійно, не виражають ніяких окремих відтінків кольору» [1].

Одностайної думки щодо розподілу кольорового спектру не існує. Немає визначеності й у системах кольоропозначень сучасних європейських мов. У східнослов'янському мовознавстві традиційно визначають одинадцять термінів-кольоропозначень: *білий, чорний, червоний, синій, жовтий, коричневий, сірий, зелений, фіолетовий, рожевий і помаранчевий*, які закріпилися як основні складові колірної номенклатури української мови. Усталеними є погляди про поділ кольоронайменувань на дві групи: хроматичні, утворені через синтез трьох основних кольорів: *жовтого, синього й червоного*, та ахроматичні: *чорний, білий, сірий*. За походженням лінгвісти визначають назви кольорів первинні, що не співвідносяться в сучасній мові з іменниками-референтами, означають абстрактні колірні якості – *жовтий, зелений, червоний* (їхнє походження розкривається за допомогою етимологічного аналізу), та вторинні, утворені за колірною подібністю до предметів і явищ навколишнього світу (*багряний, рожевий*) [8]. Лексико-семантичне поле кольоративів складається з ядра (первинний шар лексики – пряма номінація, співвідносний із хроматичним і ахроматичним спектрами) й периферії – вторинні номінації кольорів, композити, фразеологізми. Розмаїття кольорів, яке сприймається нашою зоровою системою, називають «кольоровим простором», «кольоровим спектром» тощо.

Кольоронайменування перебувають у колі посиленої уваги науковців також із позиції їх семантичного навантаження. Зокрема, у роботі «Семантичний обсяг назв основних кольорів» Н. Кухар наголошує, що найбільше семантичне навантаження мають лексеми *білий, чорний, червоний, синій, зелений*. Наприклад, семантична група *чорного* кольору може бути представлена поняттями *сажа, вугілля; неосвітлений саявом, непроглядний; густий, темний* (про хмару, воду, дим); *огорнутий, оповитий* темрявою, *похмурий; темноволосий, чорнявий; темношкірий* (як ознака раси); *брудний, покритий брудом* [11].

Заслугують на увагу розвідки І. Герасименко, яка розглядає кольори *сірий, сивий, сизий* у складі російських ідіом, щоб розкрити їх глибинну етнокультурну інформацію. Автор спирається на розповсюджену останнім часом ідею про зародження людської історії в північній частині земної кулі в умовах «чорно-білого» року, певна частина якого була огорнута полярною ніччю. Ад'єктиви *сірий, сивий, сизий* мають подібну семантику, називаючи близькі за спектром кольори. Проте розглядувані лексеми відрізняються тим, яку ділянку сірого кольору вони характеризують (світлу чи темну). Аналізуючи етимологію лексем, мовознавець підсумовує, що ці кольори – семантично багатшарові концепти, які початково мали значення темного кольору, тому й використовуються в складі ідіом для передачі негативних конотацій. Слова зі спільним значенням «сірий» діяхронічно орієнтовані на ідею темряви. Через природну смислову еволюцію часто одні й ті ж кольоративи позначають «темне» чи «світле» [3, с. 79].

Науковець розглядає семіотику кольору в російській мові, зокрема функціональну семантику кольоратива «*жовтий*» на матеріалі давньоруських і фольклорних текстів. В архаїчних текстах лексема мала неоднорідну семантику, сполучаючи значення «темний» і «світлий», що автор доводить етимологічним матеріалом, аналізом давніх текстів. Мовознавець робить висновок, що розглядуваний кольоратив має глибинний номінативний смисл, передає власне кольорову ознаку і є лексемою, через яку реалізується ідея темряви й світла [4].

Кольороназви досліджувалися мовознавцями в різних аспектах. Зокрема, тематичні зв'язки слів, роль тематичних словесних груп у системі лексики аналізує А. Критенко. Мовознавець розглядає семантичну структуру кольоронайменувань в українській мові, виокремлюючи слова першого порядку (непохідні назви) типу *синій, сірий, зелений*, які становлять основу (ядро) всієї лексико-семантичної категорії назв кольорів, і лексеми другого порядку (*білявий, червонястий* і подібні), що семантично об'єднуються навколо перших. Слова другої групи точніше визначають кольори, відтінки, потреба в них зростає із розвитком науки, техніки, промисловості.

Категорія назв кольору в історії української мови зазнала істотних змін: деякі назви втрачалися, витіснялись із ужитку, переходили до неосновних, навпаки, до основних перейшли назви кольору *вишневий, жовтогарячий, фіолетовий*. Назви мастей тварин (окрема, розвинена група в системі назв кольору) скорочуються кількісно, утрачають продуктивність.

Учений наголошує на необхідності дослідження лексем на позначення кольору в аспекті діяхронії, проте зосереджується на синхронії – описі, аналізі діючої системи.

Серед іменників кольору розрізняються такі, що означають колір незалежно від предметів-носіїв кольору, виводяться від відповідних прикметників кольору – *блакить, синява, жовтизна, зелень*, та іменники,

які позначають колір через конкретний кольоровий предмет і слугують основою для утворення прикметників кольору – невластиві іменники кольору: *янтар, бірюза, рубін, ізумруд, глина, сніг, віск* тощо. Ці іменники – невичерпне джерело кольорової образності для майстрів слова. Значення кольоровості в них другорядне, основне – предметне значення; вони належать до інших тематичних груп – назв предметів, явищ природи, металів, мінералів, квітів, тварин, у тематичну групу кольорів вони потрапляють периферією своєї семантики.

Полісемія пов'язана з тим, що центральною частиною семантики слово належить до однієї тематичної групи, а периферійними значеннями – до інших. Омонімія пов'язана з розривом значень слів, лексема належить до різних тематичних груп на правах основних членів: *чернь* «чорні нитки, чорна одежа», «простолуддя, натовп», «чорний колір» або *білизна* «спідній одяг» і *білизна* «білий колір» з диференціацією акцентуації.

Від назв кольорів можливе утворення мотивованих назв-невласливих назв кольорів – *жовток, білило, синець, червінець*. Номен білий не несе кольорової ознаки в сполуках: *білий віри* «неримований вірш», *біла гарячка* «гострий стан нервової хвороби у п'яниць», *біла книга* «книга офіційних документів» та ін. Утрата кольоровості у назв кольору відбувається у фразеологічних сполученнях. Автор аналізує зміну семантики слів *білий, червоний* у сполуках та утворення омонімів. Дослідник наводить приклади передачі червоного кольору, його відповідних значень, подає коротку історію російських слів *червленный* і *красный* [9, с. 97–111].

О. Дзівак ґрунтовно досліджує лексико-семантичні структури назв кольорів у сучасній українській мові, виходячи з того, що кольори, які існують у природі, становлять тривимірну систему, тобто кожен колір може змінюватися в трьох напрямках: за колірним тоном, насиченістю і яскравістю (на це вказують, наприклад, дослідники А. Вовк, С. Кравков, Ф. Шемякін). Для конкретного кольору потенційно можливий цілий ряд назв, у яких кожна лексема підкреслює окремий бік одного спільного змістового поняття, наприклад, *червоний, багряний, бордовий, рожевий*.

Подібну групу слів, що об'єднана на підставі загальної значеннєвої співвіднесеності і яка тим чи тим ступенем повноти передає один колір, дослідник визначає як синонімічний ряд, мікросистему, що має визначену внутрішню структуру. За ступенем сполучуваності автор виокремлює три групи назв кольорів: 1) із максимально широким асоціативним полем (*білий, жовтий, синій*); 2) із середнім асоціативним полем (*блакитний, рожевий, фіолетовий*); 3) із мінімальним асоціативним полем (авторські неологізми) [5, с. 30].

Іншою проблемою, пов'язаною з кольоропозначеннями, є особливості їхнього стилістичного функціонування в мікро- та макротекстах, а також у який спосіб здійснює вплив виконувана ними функція на семантику самого кольоратива. Глибокий аналіз цього лінгвістичного аспекта засвідчує

І. Ковальська. Науковець зазначає, що «семантична структура кольороназв у різних функціях видозмінюється від абсолютного переважання денотативного значення до його згасання й переходу на передній план конотативних компонентів». З іншого боку, вона стверджує, що «слід ураховувати особливості семантики кольороназви: архісема колірної ознаки зберігається навіть тоді, коли під впливом функції актуалізуються емоційні та оцінні семи» [7, с. 68].

Л. Довбня піддає аналізу лексико-семантичні зміни прикметників на позначення назв основних кольорів в українській та російській мовах [6]. Результати семантичної трансформації розглядуваних лексем дають автору підстави стверджувати, що індоевропейське значення вони змінюють до праслов'янського періоду, воно ж успадковане сучасними мовними системами як основне. До творення периферійних семем призводять метафоричні, метонімічні відношення, результатом яких є полісемія. Семантичні зміни можуть зумовлювати розвиток й оцінних конотацій.

До периферії лексико-семантичного поля кольоративів відносимо кольоропозначення, що входять до складу фразем-частин фразеології – шару лексичного складу мови, у якому закодована інформація про історію, побут, характер народу.

Кольоративи у фразеології розкривають національні, культурні компоненти мови, передають менталітет народу, відтворюють фрагменти картини світу, специфічні для певної лінгвокультурної спільноти.

Окремі фрагменти колірної картини світу були досліджені детально: роботи А. Брагіної, А. Василевич, Н. Туревич (склад кольоропозначень та їх семантична структура). Л. Качева, А. Панкратова, С. Соловійов присвятили увагу дослідженням стилістичних функцій кольоропозначень. Натомість А. Василевич, Р. Фрумкіна займалися розробкою питання психолінгвістичного аспекта кольору. В. Гак, В. Максимович, В. Юрик проводили зіставний аналіз кольоропозначень. Значний внесок у розвиток теорії колірної картини світу внесли дослідження й інших учених (Адамсон, Кей, Пом).

А. Михайлова у статті «Розуміння «кольору» як лексико-семантичного класифікатора» зазначає, що підходів та розумінь у вирішенні питання, пов'язаного з описанням семантики «світу кольору», дійсно безліч. Однак дослідниця порушує досить цікаву проблему щодо принципів ідентифікації певної лексеми як кольоратива: «Лінгвісти, які вивчають лексеми на позначення кольору, зазвичай не задаються питанням: який саме прикметник є кольороназвою, а який – просто передає ті чи ті властивості об'єкта, що сприймаються лишень через зір» [12, с. 44]. Водночас, виокремлення певного слова, як кольоратива, є досить відносним. Над цією ж проблематикою працював у своїх дослідженнях і Ю. Апресян.

Аналогічної думки дотримується й А. Вежбицька: «Кольорових універсалій бути не може, адже категорія «колір» не є універсальною» [2].

Кольороназви привертають увагу й мовознавців у галузі когнітивної

семантики. Ґрунтовне дослідження цього аспекту подано в роботі А. Вежбицької «Обозначения цвета и универсалий зрительного восприятия». За мету поставлено завдання опису мовних концептів кольору, обґрунтовано необхідність уведення до семантичного аналізу таких концептів основного пункту їх референтної віднесеності, тобто врахування стійких асоціативних зв'язків між концептом кольору та його «еталонним» носієм – прототипом. Так, А. Вежбицька звертає увагу на здатність кольоративів викликати певні асоціації, «малювати» у свідомості реципієнта прототип, автохтонний образ. Ілюструючи це твердження, дослідниця наводить три кольори: *синій, зелений, червоний*. Для позначень кольорів *синьої* частини фізичного спектру таким прототипом є небо. Для позначень *зеленого* – рослинність; для *червоного* – вогонь та кров тощо. Науковець твердить, що сприйняття кольору пов'язано з певними «універсальними елементами людського досвіду», які концептуалізуються в різних мовах. Таким чином, А. Вежбицька підкреслює етно-національну індивідуальність у сприйнятті, виокремленні та семантичному наповненні прикметників на позначення кольорів.

Підсумовуючи викладене, зазначимо: ціла низка спірних питань, які точаться навколо кольоративів, є причиною того, що назви кольору протягом кількох останніх десятиліть є предметом постійного зацікавлення лінгвістів, які досліджують проблему семантики. Саме цей шар лексики виявився придатним для досліджень у галузі семантичної типології мов, у виявленні національно-специфічних рис мовних моделей світу тощо.

Література

1. Василевич А. П. Цвет и названия цвета в русском языке / Под общ. ред. А. П. Василевича / Василевич А. П., Кузнецова С. Н., Мищенко С. С. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 216 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание ; [пер. с англ. ; Отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой] / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Герасименко И. А. Семантическая характеристика цветообозначений серый, седой, сивый, сизый как составляющих фразеологических единиц / Ирина Анатольевна Герасименко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – Т. 1. – № 82. – С. 77–80.
4. Герасименко И. А. Функциональная семантика колоратива желтый (на материале древнерусских и фольклорных текстов) / Ирина Анатольевна Герасименко // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2006. – Вип. XI. – С. 60–68.
5. Дзівак О. М. Про систему назв кольорів у сучасній українській літературній мові / О. М. Дзівак // Українське мовознавство : Міжвідомчий наук. зб. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 25–31.
6. Довбня Л. Лексико-семантичні зміни прикметників на позначення назв основних кольорів в українській та російській мовах / Людмила Довбня // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Вип. 35. – С. 80–86.
7. Ковальська І. Особливості відтворення стилістичної семантики колірних лексем у перекладі (на матеріалі української та англійської мов) / Ірина Ковальська // Мовознавство. – 1999. – № 4 – 5. – С. 67–70.
8. Крижанська О. Яким буває червоне (символічні кольороназви в українській мові) / О. Крижанська // Українська мова і література в школі. – 2001. – № 2. – С. 22–25.

9. Критенко А. П. Семантична структура назв кольорів в українській мові / Афанасій Петрович Критенко // Славістичний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 97–111.
10. Культурологія : українська та зарубіжна культура : [навч. посібник] / М. М. Закович, І. Я. Зязюн та ін. – К. : Знання, 2004. – 567 с.
11. Кухар Н. І. Семантичний обсяг назв основних кольорів / Ніна Іванівна Кухар // Придніпровський вісник. – 2000. – Вип. 13. – С. 43–50.
12. Михайлова Т. А. Понятие «цвета» как лексико-семантического квалификатора (к уточнению семантики древнеирландского *gel*) / Татьяна Андреевна Михайлова // Вестник МГУ : Серия : Филология. – 2003. – № 5. – С. 43–53.
13. Berlin B., Kay P. Basic colour terms : their universality and evolution. Berkley and Los Angeles, California : University of California Press, 1969. – P. 210.
14. Worf B. The Phonetic Value of Certain Characters in Maya Writing / Benjamin Lee Whorf. – Cambridge, 1933. – P. 91–96.